

Review of Experiences in Using Contracts in Microfinance Institutions: Lessons for Designing Islamic Microfinance Securities

 Mostafa Shahidinasab / Postdoctoral Fellow in Financial Management, Imam Sadeq University, Tehran, Iran m.shahidinasab@isu.ac.ir

Hossein Hassanzadeh Sarvestani / Assistant Professor, Department of Financial Management, Imam Sadeq University, Tehran, Iran h.hasanzadehisu.ac.ir

Mohammad Hossein Ghavam / Assistant Professor, Department of Financial Management, Imam Sadeq University, Tehran, Iran ghavam@isu.ac.ir

Received: 2025/11/30 - **Accepted:** 2026/01/27

Abstract

Microfinance has grown exponentially over the past decade in terms of its conceptual scope, objectives, institutions, tools, and range of providers and applicants. Microfinance programs are now being designed to meet different needs. The need to address the microfinance revolution and the need to design an Islamic microfinance system in the country is an undeniable fact. The target population of microfinance includes micro-businesses (part of MSMEs) and micro-entrepreneurs. The purpose of this paper is to assess the feasibility of using the capital market capacity to provide working capital and also to meet the capital needs of these businesses. The results of the research show that microfinance bonds can be designed based on type III Murabaha bonds and type IV Ijarah bonds. In this model, a set of micro-enterprises (MSMEs) are placed in the role of owners and tenants, and through these, their capital and consumer goods, which were previously allocated through microfinance based on Murabaha and Ijarah contracts with the condition of ownership, will be financed through the capital market.

Keywords: Islamic microfinance, microfinance, microfinance bonds, Murabaha bonds, Ijarah bonds, capital market.

JEL classification: .G21, G32, O16, Z10, K12

نوع مقاله: پژوهشی

بررسی تجارب استفاده از عقود در نهادهای تأمین مالی خرد: درس‌هایی برای طراحی اوراق تأمین مالی خرد اسلامی

m.shahidinasab@isu.ac.ir

h.hasanzadehisu.ac.ir

ghavam@isu.ac.ir

که مصطفی شهیدی نسب /افوق دکتری مدیریت مالی دانشگاه امام صادق تهران، ایران
حسین حسن‌زاده سروسناتی / استادیار گروه مدیریت مالی دانشگاه امام صادق تهران، ایران
محمدحسین قوام / استادیار گروه مدیریت مالی دانشگاه امام صادق تهران، ایران
دریافت: ۱۴۰۴/۰۹/۰۹ - پذیرش: ۱۴۰۴/۱۱/۰۷

چکیده

تأمین مالی خرد در طول دهه گذشته رشد فزاینده‌ای از حیث گستره مفهومی، اهداف، نهادها، ابزارها و دامنه عرضه‌کنندگان و متقاضیان داشته است. اکنون برنامه‌های تأمین مالی خرد به‌گونه‌ای طراحی می‌شوند که توان پاسخ‌گویی به نیازهای مختلف را داشته باشند. ضرورت پرداختن به انقلاب تأمین مالی خرد و لزوم طراحی نظام تأمین مالی خرد اسلامی در کشور حقیقتی انکارناپذیر است. جامعه هدف تأمین مالی خرد شامل کسب‌وکارهای خرد (بخشی از MSMEs) و کارآفرینان خرد هستند. هدف این نوشته امکان‌سنجی استفاده از ظرفیت بازار سرمایه جهت تأمین سرمایه در گردش و نیز تأمین نیازهای سرمایه‌ای این کسب‌وکارهاست. نتایج تحقیق نشان می‌دهد که می‌توان اوراق تأمین مالی خرد را مبتنی بر اوراق مرابحه نوع سوم و اوراق اجاره نوع چهارم طراحی کرد. در این مدل مجموعه‌ای از شرکت‌های خرد (MSMEs) در حکم مالکان و مستأجران قرار می‌گیرند و از طریق این کالاهای سرمایه‌ای و مصرفی ایشان که سابقاً از طریق تخصیص تأمین مالی خرد مبتنی بر عقد مرابحه و اجاره به شرط تملیک می‌شد، از طریق بازار سرمایه تأمین خواهد شد.

کلیدواژه‌ها: تأمین مالی خرد اسلامی، تأمین مالی خرد، اوراق تأمین مالی خرد، اوراق مرابحه، اوراق اجاره، بازار سرمایه.

طبقه‌بندی JEL: G21, G32, O16, Z10, K12

مقدمه

امروزه تأمین مالی خرد یک اصطلاح جامع و چندبعدی است. اکنون صنعت تأمین مالی خرد هم از لحاظ تعداد مشتریان، هم از لحاظ تعداد و انواع ارائه‌دهندگان تأمین مالی خرد و هم از لحاظ شیوه‌های تأمین مالی خرد، به‌صورت بسیار فزاینده‌ای رشد کرده است. تمرکز تأمین مالی خرد امروزه فقط بر اعطای اعتبار برای سرمایه‌گذاری برای کسب‌وکارهای خرد نیست. امروزه این آگاهی گسترده وجود دارد که فقرا به خدمات مالی گسترده و متنوعی نیاز دارند. اطلاعات مربوط به تأمین مالی خرد نسبت به ۱۵ سال گذشته بسیار تغییر کرده است. در طول این مدت صحبت از «اعتبارات خرد» به «تأمین مالی خرد» منتقل شده است (Ledgerwood, 2013, p. 1).

ظرفیت بالقوه و اهداف تأمین مالی خرد، جامعه هدف آن که قشر متوسط و فقرای فعال اقتصادی می‌باشد و تأکید بر تأمین مالی خرد در اسناد بالادستی کشور، طراحی نظام تأمین مالی خرد اسلامی را در کشور ضروری می‌کند (شهیدی نسب، ۱۳۹۳، ص ۳-۲).

یکی از مسائل نظام تأمین مالی خرد، تأمین سرمایه در گردش و نیز تأمین کالاهای سرمایه‌ای کسب‌وکارهای خرد می‌باشد که بخشی از شرکت‌های خرد، کوچک و متوسط هستند.

سؤال اصلی پژوهش عبارت است از: تجارب تأمین مالی خرد در استفاده از عقود اسلامی، به‌ویژه مرابحه و اجاره چگونه است؟ سؤالات فرعی نیز عبارت است از: آیا امکان استفاده از ظرفیت بازار سرمایه جهت تأمین مالی کسب‌وکارهای خرد وجود دارد؟ مدل عملیاتی اوراق تأمین مالی خرد در بازار سرمایه چه ابعاد و مؤلفه‌هایی دارد؟ ساختار مقاله بدین صورت است که پس از مقدمه در بخش اول پیشینه تحقیق؛ در بخش دوم چستی تأمین مالی خرد و تفاوت آن با اعتبارات خرد و تعریف کسب‌وکارهای خرد، کوچک و متوسط و حد فاصل میان تأمین مالی خرد و SMEs تبیین خواهد شد؛ در بخش سوم به بررسی تجارب تأمین مالی خرد اسلامی در بهره‌گیری از قرارداد مرابحه و اجاره جهت تخصیص اعتبارات خرد می‌پردازیم؛ در بخش چهارم به امکان‌سنجی طراحی اوراق تأمین مالی خرد و تبیین الگوی مطلوب می‌پردازیم؛ و در نهایت در بخش پنجم نتیجه‌گیری و توصیه‌های سیاستی ارائه می‌شود.

پیشینه تحقیق

بررسی منابع داخلی در زمینه اوراق تأمین مالی خرد حاکی از آن است که تحقیق مشخصی در این زمینه انجام نشده است، اما برخی تحقیقات مرتبط یافت می‌شود که برخی ابزارها یا جنبه‌های مرتبط پرداخته است. در این زمینه می‌توان به تحقیقات ذیل اشاره کرد:

عیسوی و محمودی (۱۳۹۴) در مقاله‌ای با عنوان «اوراق استصناع و تأمین مالی خرد در مناطق محروم»، با استفاده از روش تحلیلی به بررسی امکان استفاده از روش استصناع برای تأمین مالی طرح‌های خرد در

مناطق محروم پرداخته‌اند. یافته‌های پژوهش حاکی از کارایی اوراق استصناع برای تأمین مالی خرد است. در مدل پیشنهادی، فرایند تأمین مالی خرد با ارائه درخواست سفارش ساخت کالایی مشخص از طرف یک شرکت (دولتی یا خصوصی) به بانک آغاز می‌گردد. این روند با معرفی گروه‌های تولیدکننده به بانک و انعقاد قرارداد استصناع بانک با آنها، انتشار اوراق استصناع، تأمین مالی خرد و در نهایت پرداخت سود دارندگان اوراق ادامه می‌یابد.

فروغ‌نژاد و خشنود (۱۳۹۶) در پژوهشی با عنوان «اوراق قرض‌الحسنه و تأمین مالی کسب‌وکارهای اجتماعی»، امکان تأمین مالی کسب‌وکارها و پروژه‌های اجتماعی را در چارچوب نظام اقتصادی اسلام در بازار سرمایه ایران بررسی می‌کنند. ایشان در این مقاله چارچوب‌های نظری که در یک دهه اخیر در خصوص کسب‌وکار اجتماعی و همچنین ابزارهای مالی جهت انجام پروژه‌های کلان با تأثیرات اجتماعی ارائه شده، مورد بررسی قرار داده و مدل عملیاتی جهت تأمین مالی کسب‌وکارهای اجتماعی و پروژه‌های زیربنایی در ایران را ارائه داده‌اند. بر اساس یافته‌های پژوهش امکان ایجاد بازاری به نام «بازار کسب‌وکار اجتماعی» و انتشار نوعی اوراق مبتنی بر قرض‌الحسنه به نام اوراق قرضه‌الحسنه اجتماعی وجود دارد که با استفاده از آنها می‌توان به تأمین مالی و توسعه کسب‌وکارهای اجتماعی و پروژه‌های زیربنایی اقدام کرد.

در ادبیات لاتین نیز به موضوع ابزارهای تأمین مالی خرد در بازار سرمایه اشارات بسیار کمی شده است که در ادامه ذکر می‌شود:

موساری (۲۰۱۵) در مقاله‌ای با عنوان «صکوک برای تأمین مالی خرد از طریق برنامه پیوند: مطالعه موردی در اندونزی»، بیان می‌کند که: «در اندونزی، صکوک به عنوان یک ابزار تأمین مالی خرد برای فعالیت‌های اقتصادی خرد در بخش واقعی اجرا شده است». وی در این مقاله تلاش می‌کند که: ۱. صکوک را به عنوان تجربه دانشی مجرب برای انجمن گروه‌های کشاورز در اندونزی جهت تأمین مالی سرمایه در گردش کشاورزان کاکائو معرفی کند؛ ۲. ساخت طرح کلی صکوک تأمین مالی خرد به عنوان ابزار تأمین مالی اسلامی از طریق یک برنامه پیوند بین بانک‌های اسلامی و مؤسسات تأمین مالی خرد اسلامی؛ ۳. ترتیبات نهادی را برای مقامات و سیاست‌گذاران پیشنهاد می‌کند تا به طراحی یک چارچوب تنظیمی برای توسعه تأمین مالی خرد اسلامی کمک کند. در نهایت، این مطالعه ثابت می‌کند که صکوک می‌تواند به عنوان ابزاری برای پیوند بخش مالی و بخش واقعی لحاظ شود.

همان‌طور که عنوان شد تقریباً می‌توان گفت که ابزارسازی در حوزه اوراق تأمین مالی خرد در ایران و جهان فاقد ادبیات موضوع است؛ از این رو این مقاله دارای سطح نوآوری مطلوبی می‌باشد.

۱. چیستی تأمین مالی خرد

۱-۱. مفاهیم

۱-۱-۱. اعتبارات خرد

اعتبارات خرد شامل حرکتی گسترده برای ارائه خدمات بانکی حرفه‌ای به خانوارهای فقیر می‌شود. اکثر تأمین‌کنندگان اعتبارات خرد بدون نیاز به وثیقه وام می‌دهند. با این کار، آنها می‌توانند به خانوارهای فقیر دسترسی داشته باشند تا بتوانند فقرا را با وام‌های خرد، برای توسعه مشاغل خانگی و برآوردن نیازهای مصرفی‌شان تأمین مالی کنند. نرخ بالای بازپرداخت اعتبارات خرد به قراردادهای جدید وام نسبت داده می‌شود که مهم‌ترین آنها قرارداد «وام گروهی» است (The New Palgrave Dictionary of Economics, 2018, p. 8736, 8737, 8738; Micro-credit).

۱-۱-۲. تأمین مالی خرد

پیرامون تأمین مالی خرد تعاریف متعددی ارائه شده است. تمرکز این تعاریف مبتنی بر زوایای ذیل بوده است:

۱. جامعه هدف تأمین مالی خرد؛

۲. اهداف تأمین مالی خرد؛

۳. نحوه تجهیز منابع، تخصیص اعتبار و ضمانت وام‌ها.

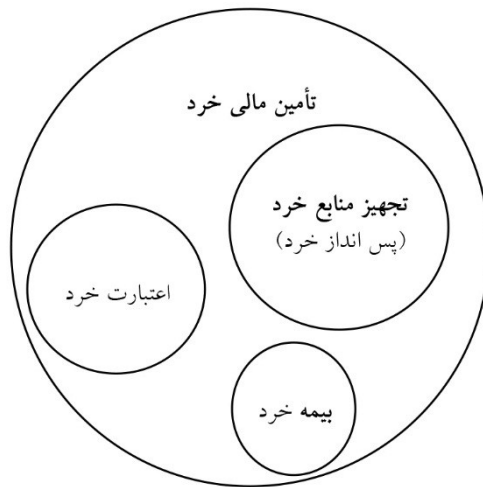
به نظر می‌رسد تعریف مناسب برای تأمین مالی خرد عبارت است از: ارائه اعتبار - در یک فرایند ساده و منعطف - به فقرا و قشر متوسط فعال اقتصادی، کارآفرینان خرد و کسب‌وکارهای خرد و کوچک با هدف توانمندسازی از طریق تأمین مالی فعالیت‌های درآمدزا و خوداشتغالی به همراه تلاش برای تجهیز منابع خرد (جمع‌آوری پس‌اندازهای خرد جامعه هدف) و ارائه بیمه‌های خرد به ایشان و در برخی موارد کمک به توزیع و بازاریابی محصول مشتریان.

۱-۲. اعتبارات خرد در برابر تأمین مالی خرد

بعد از ارائه اعتبارات خرد، تأمین‌کنندگان اعتبارات به این نتیجه رسیدند که اعتبارات خرد به تنهایی برای توانمندسازی فقرا کافی نیست و ایشان نیازهای دیگری چون پس‌انداز و بیمه خرد هم دارند؛ از این رو تمرکز عرضه‌کنندگان اعتبارات خرد رفته‌رفته از «اعتبارات خرد» به «تأمین مالی خرد» معطوف شد (The New Palgrave Dictionary of Economics, 2018, p. 8739; Micro-credit).

به عبارت دیگر، اعتبارات خرد به پرداخت وام‌های کوچک اشاره می‌کند؛ درحالی که عبارت تأمین مالی خرد عموماً زمانی استفاده می‌شود که نهادهای وام‌دهنده به تجهیز و جمع‌آوری منابع برای وام‌های اعطایی نیز می‌پردازند (عرب مازار، ۱۴۰۰).

بنابر آنچه عنوان شد به این نتیجه می‌رسیم که تأمین مالی خرد شامل اعتبارات خرد، تجهیز منابع خرد (پس‌انداز خرد) و بیمه خرد نیز می‌شود.

نمودار ۱-۱: رابطه میان اعتبارات خرد و تأمین مالی خرد

۱-۳. کسب‌وکارهای خرد، کوچک و متوسط

«ام. ایس. ام. ای» (MSME) مخفف عبارت «کسب‌وکارهای خرد، کوچک و متوسط» (Micro, Small and Medium Enterprises) است و دربرگیرنده کلیه بنگاه‌های خرد، کوچک و متوسط اعم از بنگاه‌های صنعتی، خدماتی، بازرگانی و کشاورزی می‌باشد (World Bank website, 2021). این بنگاه‌ها به علت ویژگی‌های خاص خود دارای کارکردهای منحصر به فردی هستند، از جمله:

۱. اشتغال‌زایی؛
 ۲. توزیع ثروت در جامعه؛
 ۳. توسعه مناطق حاشیه‌ای؛
 ۴. تأمین تولیدات مورد نیاز کشورها؛
 ۵. تربیت نیروی انسانی مورد نیاز صنایع و بنگاه‌های بزرگ و....
- بنگاه‌های کوچک و متوسط واحدهای تولیدی - تجاری هستند که در طبقه‌بندی شرکت‌ها به لحاظ اندازه در مراتب پایین‌تری نسبت به شرکت‌های بزرگ قرار می‌گیرند. بنگاه‌های کوچک و متوسط از نظر ماهیت و اندازه همگن نیستند و به صورت مستقیم و یا غیرمستقیم، در تولید ملی، اشتغال‌زایی و جذب نیروی کار، نقش قابل توجهی دارند. هر کشور با توجه به شرایط ویژه خود تعریفی از این کسب‌وکارها ارائه کرده است؛ به طوری که بیشتر این تعریف‌ها بر اساس معیارهای کمی ذیل است:

۱. تعداد شاغلین بنگاه؛

۲. مجموع دارایی‌های خالص بنگاه؛

۳. میزان سطح فروش بنگاه؛

۴. میزان سرمایه‌گذاری بنگاه.

یکی از شاخص‌ها جهت تعریف اندازهٔ بنگاه‌های کوچک و متوسط تعداد کارکنان بنگاه است؛ ازاین‌رو می‌توان کسب‌وکارهای خرد، کوچک و متوسط را به‌صورت ذیل دسته‌بندی کرد:

۱. کسب‌وکار خرد: ۹-۱ نفر کارکن؛

۲. کسب‌وکار کوچک: ۱۰-۴۹ نفر کارکن؛

۳. کسب‌وکار متوسط: ۵۰-۲۵۰ نفر کارکن.

در دسته‌بندی فوق، تنها نوع اول «اِس. اِم. ای»ها جزو تأمین مالی خرد می‌باشند، یعنی کسب‌وکارهایی که کمتر از ده نفر کارکن دارند.

۲. بررسی تجارب تأمین مالی خرد اسلامی در بهره‌گیری از عقود مباحه و اجاره

۲-۱. تجربهٔ بانک‌ها

بررسی تجارب تأمین مالی خرد نشان از کاربرد وسیع عقد مباحه و اجاره در حوزهٔ تخصیص اعتبارات خرد دارد. در ادامه به بررسی برخی از این شواهد می‌پردازیم.

۲-۱-۱. بانک اسلامی اندونزی «بی. پی. آر. اِس»

تأسیس این بانک به سال ۱۹۹۱ بازمی‌گردد. تابع هدف «بی. پی. آر. اِس» کارآفرینان فقیر به‌ویژه کسبه و کارآفرینان خرد می‌باشد (Seibel, 2005, p. 13).

جدول ۲-۱: مشخصات «بی. پی. آر. اِس»ها

۲۰۱۲	۲۰۱۱	۲۰۱۰	۲۰۰۹	
۱۵۸	۱۵۵	۱۵۰	۱۳۸	بانک‌های روستایی اسلامی
۴۰۱	۳۶۴	۲۸۶	۲۶۰	تعداد شعب
۴/۷	۳/۵	۲/۷۳	۲/۱۲	کل دارایی (تریلون روپیه)
۲/۹۳	۲/۰۹	۱/۶	۱/۲۵	سپرده‌ها (تریلون روپیه)
۲۵/۱۶	۲۳/۵	۲۷/۵	۳۰	نرخ کفایت سرمایه
۶/۱۵	۶/۱۱	۶/۵	۸/۱۲	ان. پی. اف ناخالصی
۵	۵/۱۴	۵/۳۶	۶/۶۵	کل ان. پی. اف
۲/۶۴	۲/۷	۳/۵	۳/۵	بازدهٔ دارایی
۸۶/۲۵	۷۶/۳۰	۷۸/۱	۷۷	او. ای. آر
۱۲۰/۹۶	۱۳۷/۷۱	۱۲۸/۴۷	۱۲۶/۴۷	نرخ تأمین مالی به سپرده

جدول ۲-۲: شیوه‌های تأمین مالی بانک‌های اسلامی روستایی اندونزی

عقود	مضاربه	مشارکت	مراجعه	سلم	استصناع	اجاره	قرض	سایر
درصد	۲/۸	۹/۰۴	۸۰/۳۳	۴/۵۷	۰/۵۸	۰/۳۸	۲/۳	۰/۰۱

منبع: (Bank of Indonesia, 2012, p. 25)

۲-۱-۲. بانک اسلامی بنگلادش

بانک اسلامی بنگلادش در ردیف بانک‌های تجاری است که مبتنی بر شریعت اسلامی فعالیت می‌کند. این بانک در سال ۱۹۸۳ به‌عنوان اولین بانک اسلامی در جنوب شرق آسیا تأسیس شد. این بانک بیشترین تعداد شعبات را در میان بانک‌های خصوصی در بنگلادش دارد. رسالت بانک توسعه بانکداری اسلامی به‌ویژه در مناطق روستایی و کمتر توسعه یافته بنگلادش می‌باشد. برنامه‌های تأمین مالی خرد اسلامی این بانک شامل موارد ذیل است:

۱. برنامه توسعه روستایی؛

۲. طرح سرمایه‌گذاری زنان کارآفرین (مراجعه، مضاربه، مشارکت)؛

۳. برنامه سرمایه‌گذاری صنایع خرد (مراجعه).

جدول ۳-۲: شیوه‌های تأمین مالی خرد و کاربرد آن در بانک اسلامی بنگلادش

شیوه	کاربرد
مراجعه، مضاربه، مشارکت	فعالیت‌های خوداشتغالی مانند خیاطی، کشاورزی، پوشاک و... فعالیت‌های خدماتی مانند رستوران، خشکسویی و... و فعالیت‌های تجاری خرد مانند فروشگاه مواد غذایی، چرم و...

منبع: (Islamibank Bangladesh Website, 2016)

جدول ۴-۲: عملکرد «ر. دی. اس»

۲۵۱	تعداد شعباتی که برنامه را اجرا می‌کنند
۱۸/۷۷۵	تعداد کل روستاهایی که برنامه در آن اجرا می‌شود
۶۴	تعداد مناطق
۲۸/۸۱۵	تعداد مراکز
۱۷۹/۰۳۹	تعداد گروه‌ها
۹۵۹/۵۱۳	تعداد اعضا
٪۷۶	درصد زنان مشارکت‌کننده در برنامه
۳۳	متوسط اعضا در هر مرکز
۵۵۳/۳۲۰	تعداد مشتریان

منبع: (Islamibank Bangladesh Website, 2016)

جدول ۵-۲: مشخصات طرح سرمایه‌گذاری زنان کارآفرین بانک اسلامی بنگلادش

سرمایه‌گذاری بلندمدت	سرمایه در گردش	تأمین مالی تجاری
۵ ساله	۶ ماه تا یک‌سال	۶ ماه تا یک‌سال

منبع: (Islamibank Bangladesh Website, 2016)

۳-۱-۲. بانک خانواده سودان

بانک خانواده در سال ۲۰۰۸ با سرمایه‌ای بالغ بر ۳۵ میلیون دلار برای کمک به کسب‌وکارهای تحت مدیریت زنان تشکیل شد تا بتوانند نقش خود را در رشد اقتصادی کشورشان ایفا نمایند. بانک خانواده اعتبارات خرد را به کسب‌وکارهای جدید التأسیس، خانواده‌های مولد در عرصه اقتصاد، زنان و جوانان ارائه می‌نماید.

بانک خانواده در سودان از شیوه‌های ذیل جهت ارائه تأمین مالی خرد اسلامی در سودان استفاده می‌نماید:

۱. مزایحه؛

۲. مضاربه؛

۳. مشارکت (کاهنده)؛

۴. مقاوله؛

۵. سلم (Annual report of Family Bank of Sudan, 2010, p. 7-8)

برخی از اطلاعات بانک خانواده سودان در سال ۲۰۱۰ در جداول ذیل آمده است.

جدول ۲-۶: مشخصات تسهیلات بانک خانواده سودان

سال مالی	حجم سپرده‌ها (دلار)	حجم تسهیلات	تعداد وام‌گیرندگان	نسبت زنان وام‌گیرنده
۲۰۰۸	۱۷۷/۱۷۱	۱/۶۴۸/۹۵۲	۱۵۲۲	-
۲۰۰۹	۸۹۵/۹۹۰	۱۰/۸۹۹/۴۹۱	۱۱/۳۰۲	۳۷/۳٪
۲۰۱۰	۲/۱۵۷/۵۴۵	۲۲/۵۸۳/۶۶۹	۲۴/۳۷۰	٪۲۹
۲۰۱۱	۴۳/۷۶۹/۲۵۸	۶۳/۰۵۶/۵۱۸	۵۸/۹۰۸	-

منبع: (Annual report of Family Bank of Sudan, 2010, p. 7-8)

جدول ۲-۷: توزیع تأمین مالی خرد بر اساس فعالیت‌های اقتصادی در بانک خانواده سودان

کشاورزی	صنعت	تجارت	خانواده‌های مولد	صنایع دستی	تخصصی	کش و قاش	املاک و مستغلات	فصلی	سایر موارد
۷/۱۲٪	۱/۳۵٪	۲۸/۰۴٪	۰/۰۳٪	۰/۰۳٪	۱/۵۸٪	۲۵/۲۲٪	۲۴/۷۴٪	۳/۹۶٪	۲/۷۵٪
۱۳/۱٪	۱/۳٪	۱۸/۱٪	۱/۲٪	۲/۱٪	۰/۶٪	۲۴/۱٪	۲۹/۱٪	۳/۴٪	۸/۱٪

منبع: (Annual report of Family Bank of Sudan, 2010, p. 7-8)

جدول ۲-۸: توزیع تأمین مالی خرد بر اساس شیوه‌های تأمین مالی خرد در بانک خانواده سودان

	مزایحه	مضاربه	مشارکت	مقاوله	سلم	
۲۰۰۸	٪۶۷	٪۳۱	٪۱	٪۱	۰	٪۱۰۰
۲۰۰۹	٪۹۱	٪۶	٪۲	۰/٪۵	۰/٪۵	٪۱۰۰
۲۰۱۰	٪۹۴	٪۳	٪۲	۰/٪۵	۰/٪۵	٪۱۰۰

منبع: (Annual report of Family Bank of Sudan, 2010, p. 7-8)

۴-۲. بانک تأمین مالی خرد تضامن یمن

این بانک در ۳۱ دسامبر ۲۰۰۸ تأسیس شد. میزان پورتنفوی اعتبارات خرد این بانک تا پایان می ۲۰۱۵ بالغ بر ۴/۴۹ میلیون دلار و تعداد قرض گیرندگان فعال آن ۶/۶۴۰ نفر بوده است (گزارش شبکه تأمین مالی خرد یمن، ۲۰۱۵، ص ۵). اعتبارات خرد اسلامی بانک تأمین مالی خرد تضامن به صورت ذیل تقسیم می شوند:

۱. تولیدی

- وام های فصلی (اجاره به شرط تملیک، مرابحه)؛

- وام گروهی (اجاره به شرط تملیک، مرابحه)؛

- وام آغاز (مرابحه)؛

- وام پایداری (اجاره به شرط تملیک، مرابحه).

۲. «اس. ام. ای»

- وام توانمندسازی (اجاره به شرط تملیک، مرابحه)؛

- وام گروهی (اجاره به شرط تملیک، مرابحه).

۵-۲. بانک «ان. آر. اس. پی»

برنامه ملی پشتیبانی روستایی - «ان. آر. اس. پی» - در سال ۱۹۹۱ به عنوان بزرگترین برنامه پشتیبانی روستایی پاکستان تشکیل شد. مأموریت این سازمان کاهش فقر می باشد. این سازمان هم اکنون با بیش ۳/۶۷ میلیون خانوار در پاکستان در قالب ۲۳۶/۰۵۹ شبکه محلی کار می کند (NRSP website, 2021). «ان. آر. اس. پی» در سال ۲۰۱۱ اقدام به تأسیس بانک تأمین مالی خرد «ان. آر. اس. پی» کرد. هم اکنون این بانک ۱۵۴ شعبه دارد و سرمایه بانک بالغ بر یک میلیارد دلار می باشد.

بانک «ان. آر. اس. پی» هر دو نوع اعتبارات خرد متعارف و اسلامی را ارائه می نماید. بر اساس گزارش های سالانه بانک، میزان وام های پرداختی و تعداد آنها به شرح ذیل می باشند.

جدول ۹-۲: اعتبارات خرد متعارف و اسلامی در بانک «ان. آر. اس. پی» پاکستان

تعداد وام های خرد		میزان وام های خرد (دلار)		سال
اعتبارات خرد	اعتبارات خرد اسلامی	اعتبارات خرد	اعتبارات خرد اسلامی	
۲۵۷/۲۴۰	۱۲۰۴	۵۷/۸۴۶/۷۱۰	۴۹۶/۵۷۳	۲۰۱۵
۳۱۸/۷۵۰	۶/۷۷۱	۸۲/۶۰۴/۴۲۱	۲/۶۱۶/۵۷۵	۲۰۱۶
۴۰۹/۷۵۵	۱۶/۶۵۶	۱۲۵/۵۹۹/۹۷۷	۸/۸۳۰/۵۴۶	۲۰۱۷
۳۸۳/۸۵۴	۱۵/۵۰۴	۱۳۲/۵۳۴/۹۰۳	۲۰/۱۵۴/۹۸۱	۲۰۱۸
۳۳۰/۴۶۱	۲۱/۳۸۵	۱۴۰/۷۳۲/۲۰۲	۳۵/۸۵۳/۱۹۰	۲۰۱۹

انواع اعتبارات خرد اسلامی «لین. آر. اس. پی» به شرح ذیل می‌باشد:

۱. مرابحه؛

۲. سَلَم؛

۳. مشارکت کاهنده؛

۴. اجاره.

شرایط و مشخصات اعتبارات خرد اسلامی «لین. آر. اس. پی» در جدول ۲-۱۰ آمده است.

جدول ۲-۱۰: مشخصات اعتبارات خرد اسلامی بانک تأمین مالی خرد «لین. آر. اس. پی»

نام وام	مقدار وام (دلار)	مدت زمان بازپرداخت	وثیقه	نرخ سود	هدف وام
مرابحه	از ۳۰ دلار تا حداکثر مقدار بر اساس مقررات احتیاطی	۴-۳۴ ماه	چک، سفته و وجه نقد	بر اساس مذاکرات در زمان عقد قرارداد	قابلیت استفاده به‌عنوان تسهیلات کشاورزی، «پس. ام. ای»، دام
سلم	از ۳۰ دلار تا حداکثر مقدار بر اساس مقررات احتیاطی	۴-۳۴ ماه	چک، سفته و وجه نقد	بر اساس مذاکرات در زمان عقد قرارداد	قابلیت استفاده به‌عنوان تسهیلات کشاورزی
مشارکت کاهنده	۱۰۰۰-۱۳۰۰ دلار	۱۲-۶۰ ماه	سند ملک/اطلا وسیله نقلیه/حقوق فرد	۲۰٪	قابلیت استفاده به‌عنوان تسهیلات کشاورزی، «پس. ام. ای»، دام
اجاره به شرط تملیک	بانک مورد اجاره را خریداری می‌کند	طبق توافق	مورد اجاره	طبق توافق	ماشین آلات/وسایل نقلیه/کالاهاى بادوام و...

منبع: (NRSP Bank Website, 2021)

۲-۲. تجربه مؤسسات تأمین مالی خرد

۲-۲-۱. مؤسسه تأمین مالی خرد متحد

مؤسسه تأمین مالی و توسعه متحد یک سازمان تأمین مالی و توسعه افغانی می‌باشد که به ارائه خدمات مالی و ایجاد فرصت برای کارآفرینان افغانی کمک می‌نماید.

این مؤسسه در اول آوریل ۲۰۱۱ و از ترکیب سه مؤسسه تأمین مالی خرد به نام‌های «آژانس تأمین مالی خرد برای توسعه و بازسازی جوامع افغان» (مدرس)، «مؤسسه تأمین مالی خرد پرواز» و «شرکت تأمین مالی خرد مفاد» تشکیل شد. بعدها سه نهاد دیگر نیز به نام‌های «زنان برای زنان - تأمین مالی خرد بین‌المللی افغانستان» (دبلیو. دبلیو. آی)، «خدمات مالی آریانا» (ای. اف. ایس) و «صندوق تأمین مالی خرد کودکان افغانستان» (سی. اف. ای. ام. اف) به مؤسسه تأمین مالی و توسعه متحد اضافه شدند.

میزان پورتنوی وام این مؤسسه تا پایان سال ۲۰۱۵ بالغ بر ۷/۵۹ میلیون دلار و تعداد قرض‌گیرندگان فعال آن ۱۶/۵۱۰ نفر و میزان دارایی مؤسسه نیز ۹/۰۷ میلیون دلار بوده است.

جدول ۱-۲: وضعیت مالی «مؤسسه تأمین مالی و توسعه متحد» افغانستان در ۲۰۱۸

میزان به درصد	میزان در ۲۰۱۸	
-	۸/۰۶۱/۰۲۱	پورتنوی خالص وام‌ها (دلار)
%۳۰	۲۴۰/۴۹۹	بهره دریافتی از وام‌ها (دلار)
-	۱۸/۸۴۴	قرض گیرندگان فعال
%۳۱	۵۸۶۶	وام گیرندگان زن
%۶۹	۱۲/۹۷۸	وام گیرندگان مرد
۰	۰	وام گیرندگان روستایی
%۱۰۰	۱۸/۸۴۴	وام گیرندگان شهری
-	۸	تعداد شعبه‌ها

منبع: (World Bank, Mixmarket, 2021)

تسهیلات تأمین مالی خرد مؤسسه متحد شامل موارد ذیل است:

۱. وام‌دهی گروهی؛

۲. وام SME؛

۳. وام مرابحه.

جدول ۱۲-۲: مشخصات اعتبارات خرد مؤسسه تأمین مالی خرد متحد

نام وام	مقدار وام (دلار)	مدت زمان بازپرداخت	وثیقه	هدف	نرخ سود	شرایط وام
گروهی	۱۰۰-۲۰۰ دلار	۱۸۶ ماه	ضمانت گروهی			کارآفرینان خرد به‌ویژه زنان
SME	۳۰۰-۱۳۰۰ دلار	۱۲-۳۴ ماه	ضمانت شخص ثالث	سرمایه در گردش، خرید ماشین‌آلات		حناقل ۶ ماه سابقه فعالیت در شغلی که تقاضای وام برای آن داده شده است
مرابحه گروهی	۱۰۰-۲۰۰ دلار	۱۸۶ ماه	ضمانت گروهی		سود ثابت طبق توافق	کارآفرینان خرد به‌ویژه زنان

منبع: (مؤسسه تأمین مالی خرد متحد، ۲۰۲۱)

۲-۲-۲. مؤسسه تأمین مالی خرد ائانه

مؤسسه تأمین مالی خرد ائانه در سال ۲۰۰۳ به‌عنوان یک مؤسسه غیرانتفاعی - ان.جی.اُ - با هدف «تکرار رویکرد بانک گرامین» تأسیس شد. رسالت این مؤسسه «برنامه‌ای برای افزایش بهره‌وری خرد و کاهش فقر، بهبود استانداردهای زندگی

مردم بسیار فقیر، حفاظت از منافع دارندگان سهام، بهبود سلامت جامعه، حفظ کارگران بالنگیزه از طریق ظرفیت‌سازی می‌باشد. پورتفوی اعتبارات خرد این بانک تا پایان جولای ۲۰۱۶ بالغ بر ۲۵/۲۸۷/۹۱۰ دلار می‌باشد.

جدول ۲-۱۳: مقدار و میزان وام پرداختی مؤسسه تأمین مالی خرد ائانه

نام وام	میزان (دلار)	نرخ سود	زمان بازپرداخت	هدف	شرایط
قرض الحسنه	۶۰	صفر		رفع فقر	
مراجعه	۳۰۰-۱۰۰	طبق توافق	۳-۶ ماه	خرید دارایی	کسب‌وکارهای فصلی و غیرفصلی
مشارکت	۱۳۰۰-۳۰۰	طبق توافق	۲-۶ ماه		

منبع: (Asasah Newsletter, 2013, p. 4)

۲-۲-۳. مؤسسه تأمین مالی خرد «اچ. اچ. آر. دی»

مؤسسه تأمین مالی خرد «دست یاری برای تسکین و توسعه» - «اچ. اچ. آر. دی» - در سال ۲۰۰۵ در قالب یک سازمان امداد و توسعه بشردوستانه و در پاسخ به درد و رنج انسان در وضعیت‌های فاجعه‌آمیز یا اضطراری در سرتاسر جهان به وجود آمده است.

یکی از برنامه‌های مؤسسه «اچ. اچ. آر. دی»، برنامه تأمین مالی خرد بدون ربا می‌باشد که شامل سه برنامه قرض الحسنه، مراجعه و مضاربه است. نکته جالب توجه آنکه نرخ بازپرداخت این وام‌ها ۹۹/۸ درصد می‌باشد، یعنی تنها ۰/۲ درصد از این وام‌ها نکول می‌شود. مؤسسه «اچ. اچ. آر. دی» تا پایان سال ۲۰۱۴ به بیش از ۱۶/۰۰۰ نفر تسهیلات تأمین مالی خرد اسلامی اعطا کرده است که حجم آن بالغ بر ۱/۳ میلیون دلار بوده است. این تسهیلات باعث افزایش درآمد سالانه ۳/۰۱۵ نفر از مشتریان تا سقف ۶۰/۰۰۰ روپیه، و نهایتاً خروج ایشان از فقر شده است (Annual report of HHRD, 2014, p. 9 and 16).

جدول ۲-۱۴: شیوه‌های تأمین مالی خرد و کاربرد آن در مؤسسه اچ. اچ. آر. دی

شیوه	کاربرد
قرض الحسنه	نیازهای اضطراری
مراجعه	تأمین مالی هزینه‌های کشاورزی از قبیل بذر، کود، خوراک و علوفه و دام و همچنین صنایع دستی و کلبه‌های روستایی و نیز برای خرید تجهیزات و ماشین آلات صنعتی
مضاربه	پروژه دام پروری / شیر

منبع: (HHRD Website, 2016)

۲-۲-۴. مؤسسه تأمین مالی خرد «بنیاد وظیفه»

بنیاد وظیفه در سال ۲۰۰۹ تشکیل شد. چشم‌انداز این سازمان غیردولتی غیرانتفاعی، ایجاد تغییر اجتماعی از طریق کاهش فقر به وسیله بهبود بهره‌وری و بهبود ظرفیت مشتریان و کارکنان است. رسالت این بنیاد نیز، توانمندسازی

فقرا از طریق ارائه محصولات نوآورانه و فرصت‌های کسب‌وکار متنوع، به وسیله ادغام عملکرد اجتماعی تأمین مالی خرد با بهداشت و آموزش همگانی می‌باشد.

بنیاد وظیفه فقط تسهیلات تأمین مالی خرد اسلامی ارائه می‌نماید. انواع تسهیلات تأمین مالی خرد اسلامی این بنیاد شامل موارد ذیل است:

۱. مضاربه؛

۲. مرابحه؛

۳. قرض الحسنه؛

۴. زکات تولیدی (Farz foundation Annual report, 2011, p. 5).

بنیاد وظیفه فقرا را به چهار گروه تقسیم کرده است و بر اساس این دسته‌بندی به ایشان تسهیلات تأمین مالی خرد مرابحه ارائه می‌نماید.

جدول ۱۵-۲: جامعه هدف بنیاد وظیفه و تسهیلات خرد اعطایی

گروه	تسهیلات خرد
۱ غیر فقیر	مرابحه در ابعاد بزرگ+تکافل
۲ فقیر	مرابحه در ابعاد متوسط+تکافل
۳ فقرای متوسط	مرابحه در ابعاد کوچک+تکافل
۴ فقیرترین فقرا	زکات به صورت ابزار تولید درآمد

منبع: (Farz foundation Annual report, 2010, p. 22)

جدول ۱۶-۲: میزان اعتبارات خرد اسلامی بنیاد وظیفه

اندازه مرابحه	مقدار (روپیه پاکستان)	مقدار (دلار)
کوچک	۳۰/۰۰۰-۵/۰۰۰	۲۰۰-۳۰
متوسط	۸۰/۰۰۰-۳۶/۰۰۰	۵۰-۲۰۰
بزرگ	۱۵۰/۰۰۰-۸۱/۰۰۰	۱۰۰۰-۵۰۰

منبع: (Farz foundation Annual report, 2010, p. 23)

ویژگی‌ها و مشخصات انواع اعتبارات خرد بنیاد وظیفه در سه جدول ذیل آمده است.

جدول ۱۷-۲: ویژگی‌های وام مرابحه کوچک بنیاد وظیفه

حجم وام	۲۰۰-۳۰ دلار
افزایش سالانه حجم وام	با توجه به عملکرد کسب‌وکار
نرخ سود	شانور ۲۴٪
دوره بازپرداخت	یک سال
روزهای معاف	تعطیلات عید
کل اقساط	۲۲
فراوانی پرداخت	دو هفته‌گی
ضامن ۱	تضمین شخصی
ضامن ۲	چک تاریخ دار

منبع: (Farz foundation Annual report, 2010, p. 38)

جدول ۱۸-۲: ویژگی‌های وام مراحه متوسط بنیاد وظیفه

حجم وام	۵۰۰-۲۰۰ دلار
افزایش سالانه حجم وام	با توجه به عملکرد کسب‌وکار
نرخ سود	شناور ۲۴٪
دوره بازپرداخت	یک‌سال
روزهای معاف	تعطیلات عید
کل اقساط	۲۲
فراوانی پرداخت	دو هفته‌گی
ضامن ۱	تضمین شخصی
ضامن ۲	چک تاریخ دار

منبع: (Farz foundation Annual report, 2010, p. 39)

جدول ۱۹-۲: ویژگی‌های وام مراحه بزرگ بنیاد وظیفه

حجم وام	۵۰۰-۱۰۰۰ دلار
افزایش سالانه حجم وام	با توجه به عملکرد کسب‌وکار
نرخ سود	شناور ۲۴٪
دوره بازپرداخت	یک‌سال
روزهای معاف	تعطیلات عید
کل اقساط	۲۲
فراوانی پرداخت	دو هفته‌گی
ضامن ۱	تضمین شخصی
ضامن ۲	چک تاریخ دار

منبع: (Farz foundation Annual report, 2010, p. 39)

جدول ۲۰-۲: شیوه‌های تأمین مالی خرد و کاربرد آن در بنیاد وظیفه

شیوه	کاربرد
مراحه	فروش اقساطی کالا
مضاربه	تولیدمثل دام و دام‌پروری
زکات تولیدی	تهیه ابزار تولید

منبع: (Shah, 2012, 6 & Farz foundation Annual report, 2010, p. 23, 38, 39)

۲-۲-۵. مؤسسه تأمین مالی خرد «فینسای افغانستان»

«فینسای» افغانستان - مؤسسه مبارزه با فقر از طریق شمول مالی - در اول جولای ۲۰۰۳ تأسیس شد. رسالت فینسا کاهش فقر از طریق راه‌حلهایی می‌باشد که به مردم کمک می‌کند تا بتوانند برای خود دارایی و شغل ایجاد نمایند و نیز بتوانند استانداردهای زندگی را برای ایشان افزایش دهد.

پورتفوی ناخالص اعتبارات خرد فینسا تا پایان می ۲۰۱۶ بالغ بر ۱۵ میلیون دلار، تعداد قرض‌گیرندگان فعال آن ۳۳/۸۹۸ نفر و میانگین وام‌های پرداختی آن ۸۴۱ دلار و تعداد شعبه‌های آن ۲۱ شعبه بوده است.

جدول ۲-۲۱: وضعیت مالی «فینسا» افغانستان در ۲۰۱۸

میزان به درصد	میزان در ۲۰۱۸ (دلار)	
-	۱۵/۸۱۶/۱۸۳	پورتفوی خالص وام‌ها
-	۲۶/۵۹۱	قرض گیرندگان فعال
۳۷٪	۵/۹۱۹/۰۳۰	بهره دریافتی از وام‌ها
۵۹٪/۷۶	۱۵/۸۹۰	وام گیرندگان زن
۴۰٪/۳۴	۱۰/۷۰۱	وام گیرندگان مرد
۱۰٪	۲/۶۴۶	وام گیرندگان روستایی
۹۰٪	۲۳/۹۴۵	وام گیرندگان شهری
-	۲۱	تعداد شعبه‌ها

منبع: (World Bank, Mixmarket, 2021)

به منظور مطابقت با اصول اسلامی، فینسا در افغانستان تأمین مالی مرابحه ارائه می‌کند. بر این اساس مشتریان از بانک تقاضا می‌کنند که برخی از کالاها را برای ایشان خریداری نماید. مرابحه فی‌نفسه فقط یک وام نیست، بلکه یک توافق مشترک و از پیش تأیید شده است که مبتنی بر عقد بیع می‌باشد و در آن به صراحت کالایی که بناست خریداری شود و نیز قیمت فروش اقساطی آن - شامل قیمت اصلی کالا به علاوه هزینه‌های اداری قرارداد و نیز سود - مشخص شده و روی آن توافق حاصل شده است.

فینسا در افغانستان دو نوع تسهیلات تأمین مالی خرد اسلامی ارائه می‌دهد:

۱. قرارداد مرابحه تجارت؛

۲. گروه مرابحه زنان.

جدول ۲-۲۲: مشخصات وام‌های فردی تأمین مالی خرد اسلامی فینسای افغانستان

عنوان وام	مقدار (افغانی افغانستان)	میزان (دلار)	دوره بازپرداخت	ضمانت و وثیقه	وام گیرندگان
وام «موافقت‌نامه مرابحه تجارت»	۱۰/۰۰۰-۵۰۰/۰۰۰	۶۰۰-۱۲۰	۱۸۶ ماه	سند مالکیت به عنوان وثیقه، ضامن کاسب و ضامن خانوادگی	کاسبان
وام «گروه مرابحه زنان»	۱۰/۰۰۰-۷۰/۰۰۰	۸۵۰-۱۲۰	۱۸۶ ماه	ضمانت گروهی	زنان کاسب

منبع: (Finca of aghanistan website, 2021)

۳-۲. تجربه تعاونی‌های اعتبار

۳-۲-۱. «آی. آی. اف. سی» افغانستان

گروه «آی. آی. اف. سی» افغانستان در سال ۲۰۰۹ تشکیل شد. گروه «آی. آی. اف. سی» بخشی از اتحادیه بین‌المللی تعاونی‌های اعتبار «دبلیو. ا. سی. سی. یو» می‌باشد. رسالت این نهاد «توسعه و تقویت شبکه گروه

تعاونی‌های سرمایه‌گذاری و مالی اسلامی افغانستان - «آی. آی. اف. سی»ها - است؛ به‌طوری‌که این نهادها بتوانند خدمات مالی مؤثر، پایدار و سازگار با شریعت را به شهروندان افغانی ارائه دهند.

جدول ۲-۲۳: آخرین وضعیت مالی «گروه آی. آی. اف. سی» افغانستان

میزان به درصد	میزان در ۲۰۱۸ (دلار)	
-	۱۰۰۲۷/۸۰۸	پورتفوی خالص وام‌ها
٪۱۸	۱/۸۰۰/۳۳۷	بهره دریافتی از وام‌ها
-	۱۵/۵۲۲	قرض‌گیرندگان فعال
۳۳/٪۳۵	۵۱۷۷	وام‌گیرندگان زن
۶۶/٪۶۵	۱۰/۳۴۵	وام‌گیرندگان مرد
۴۰/٪۵	۶۳۷۷	وام‌گیرندگان روستایی
۵۹/٪۵	۹/۲۴۵	وام‌گیرندگان شهری
-	۲۱	تعداد شعبه‌ها

منبع: (World Bank, Mixmarket, 2021)

برنامه «دبلیو. اُ. سی. سی. یو» در افغانستان دسترسی به خدمات مالی برای کسب‌وکارهای کوچک و متوسط و نیز کشاورزان راه از طریق تسهیلات سازگار با شریعت اسلام، توسعه داده است. به‌عنوان بخشی از برنامه «هیلتو دفید»، «دبلیو. اُ. سی. سی. یو» تسهیلات اسلامی و سازگار با شریعت اسلام را به‌منظور تأمین مالی تقاضای دارایی‌های ثابت در مقیاس خرد و نیز سرمایه در گردش کسب‌وکارهای کوچک و نیز کشاورزان، طراحی کرده و توسعه داده است.

انواع تسهیلات تأمین مالی خرد اسلامی‌ای که «دبلیو. اُ. سی. سی. یو» برای شبکه «آی. آی. اف. سی»ها طراحی کرده است شامل موارد ذیل است:

۱. لیزینگ مالی / اجاره؛

۲. سرمایه در گردش / مرابحه؛

۳. وام ترکیبی / اجاره و مرابحه.

جدول ۲-۲۴: شیوه‌های تأمین مالی خرد و کاربرد آن در «آی. آی. اف. سی» افغانستان

کاربرد	شیوه
لیزینگ مالی	اجاره
سرمایه در گردش، خرید کالا	مرابحه
کسب‌وکارهای کوچک کشاورزی	اجاره + مرابحه

منبع: (Afghanistan's IIFC Website, 2016)

۲-۳-۲. بیت المال و التمويل (بی. ام. تی) اندونزی

بیت‌المال و التمويل یک مؤسسه تأمین مالی خرد است که مبتنی بر شریعت اسلام و با هدف توسعه کسب‌وکارهای کوچک و متوسط به وجود آمده است. اولین «بی. ام. تی» در سال ۱۹۹۲ در جاکارتا تأسیس شد. کل دارایی «بی. ام. تی»ها در سال ۲۰۱۲ بالغ بر پنج تریلیون روپیه و تعداد کل مشتریان در این سال ۳/۵۰۰/۰۰۰ نفر می‌باشد (Zuhria, 2012, p. 3).

جدول ۲-۵: تعداد «بی. ام. تی»ها در اندونزی

سال	۱۹۹۵-۱۹۹۰	۱۹۹۶	۱۹۹۷	۱۹۹۸	۲۰۰۰	۲۰۰۱	۲۰۰۳	۲۰۱۰	۲۰۱۲
تعداد	۳۰۰	۷۰۰	۱/۵۰۱	۲/۴۷۰	۲/۹۳۸	۳/۰۲۷	۲/۸۵۶	۳/۹۰۰	۵/۵۰۰

منبع: (Zuhria, 2012, p. 5 and Seibel, 2005, p. 19)

بی. ام. تی به دو قسمت تقسیم می‌شود:

۱. بیت‌المال: مؤسسه‌ای که بر روی جمع‌آوری و توزیع سرمایه‌های غیرانتفاعی مانند زکات، انفاق و صدقات متمرکز است. در واقع در این حالت بی. ام. تی یک کارکرد غیرانتفاعی دارد؛ بنابراین در این حالت می‌تواند نقش مهمی در ایجاد توازن اقتصادی با پرداخت یارانه در جامعه مسلمانان داشته باشد؛

۲. بیت‌التمويل: مؤسسه‌ای که بر روی کسب‌وکارهای تجاری و پرداخت وجوه متمرکز است. در این حالت یک کارکرد انتفاعی دارد و به‌عنوان یک واسطه مالی و مؤسسه تأمین مالی خرد برای تأمین نیازهای تولیدی کسب‌وکارهای کوچک و متوسط عمل می‌کند (Zuhria, 2012, p. 6).

از لحاظ فعالیت تجاری «بی. ام. تی»ها تفاوت زیادی با «بی. پی. آر. اس»ها ندارند. «بی. ام. تی»ها از شیوه‌های ذیل استفاده می‌کنند (Zuhria, 2012, p. 7-8):

۱. مضاربه، مشارکت، مزارعه و مساقات؛

۲. مباحه، سلم، استصناع و بیع نسبه؛

۳. قرض‌الحسنه.

جدول ۲-۶: شیوه‌های تأمین مالی خرد در بی. ام. تی سنما اندونزی

شیوه	میزان (دلار)	نحوه بازپرداخت	وثیقه	کاربرد
مباحه	۳۰-۳۵۰	هفتگی / ماهانه	وثیقه ملکی، سند خودرو یا موتور سیکلت	سرمایه در گردش، توسعه کسب‌وکار، سرمایه‌گذاری
مضاربه	۳۵۰-۳۵۰۰	هفتگی / ماهانه	وثیقه ملکی، سند خودرو یا موتور سیکلت	سرمایه در گردش، توسعه کسب‌وکار، سرمایه‌گذاری
تأمین مالی خرد گروهی	طبق توافق	طبق توافق	ضمانت گروهی	کارآفرینان خرد

منبع: (bmtsanama website, 2016)

جدول ۲-۲۷: شیوه‌های تأمین مالی خرد و کاربرد آن در بیت‌المال و التمويل اندونزی

شیوه	کاربرد
مرباحه	سرمایه در گردش، توسعه کسب و کار، سرمایه‌گذاری

منبع: (Baitul Mal wat Tamwil (BMT) website, 2016)

۳-۲. «آی. سی. اف. ای. ال» استرالیا

تعاونی مالی اسلامی استرالیا در می ۱۹۹۸ در ایالت ولز جنوبی جدید ثبت شد (ICFAL Website, 2016). اهداف این تعاونی شامل موارد ذیل می‌شود:

۱. تدارک فرصت‌های مالی و سرمایه‌گذاری برای اعضا (مبتنی بر اصول مالی اسلامی از جمله مفهوم مشارکت در سود و زیان)؛

۲. تسهیل کسب درآمد حلال؛

۳. تسهیل مالکیت (خانه، خودرو و سایر دارایی‌های مشهود مورد تأیید)؛

۴. تسهیل انجام تعهدات اجتماعی و مذهبی برای اعضای مسلمان، مانند زکات، حج و ... (ICFAL Website, 2016).

این تعاونی به‌منظور ارائه تسهیلات تأمین مالی خرد از شیوه‌های ذیل استفاده می‌نماید:

۱. تأمین مالی مسکن با استفاده از مرباحه، مشارکت و اجاره به شرط تملیک. ضوابط و شرایط اعطای این تسهیلات در تعاونی مالی اسلامی استرالیا بسیار مشابه تعاونی جامعه مسلمان استرالیا می‌باشد؛

۲. تأمین مالی خودرو با استفاده از عقد مرباحه و اجاره به شرط تملیک؛

۳. فروش اقساطی کالاهای مصرفی بادوام به مشتریان با استفاده از عقد مرباحه؛

۴. تأمین مالی کسب و کارهای کوچک و متوسط با استفاده از عقد مرباحه و مشارکت؛

۵. صندوق زکات (تأمین نیازهای فقرا و نیازمندان)؛

۶. قرض الحسنه.

جدول ۲-۲۸: شیوه‌های تأمین مالی خرد و کاربرد آن در «ایسفال» استرالیا

شیوه	کاربرد
اجاره	ساخت خانه مسکونی، فروش ادوات کشاورزی و ... فروش وسایل نقلیه
مرباحه	اهداف تجاری و مسکونی، فروش ادوات کشاورزی و ... فروش وسایل نقلیه
اجاره به شرط تملیک	اهداف تجاری و مسکونی
بیع	فروش ادوات کشاورزی و ... فروش وسایل نقلیه
قرض الحسنه	وام اضطراری
مضاربه	سرمایه‌گذاری مشترک
مشارکت	سرمایه‌گذاری مشترک

منبع: (Ahmad & Ahmad, 2009, p. 12-13)

۳. امکان‌سنجی و طراحی اوراق تأمین مالی خرد

در جهان ایدئال با سیستم‌های فراگیر مالی، بازارهای سرمایه داخلی در کنار بخش بانکی حجمی از وجوه را برای بخش تأمین مالی خرد فراهم می‌کنند. متصدیان تأمین مالی خرد می‌توانند با پس‌انداز عمومی، وام‌هایی از بانک‌های تجاری، اوراق قرضه و ذخیره بازارهای داخلی تأمین مالی شوند. یکی از خدمات بازار سرمایه که جریان وجوه را به مؤسسات تأمین مالی خرد تسهیل کرده است، صندوق مالی خرد می‌باشد. تعداد صندوق‌هایی که در اوراق قرضه، دارایی‌ها و شبه‌دارایی‌ها یا چیزهای قابل تبدیل در مؤسسات تأمین مالی خرد، سرمایه‌گذاری کنند، در حال افزایش است. آنها شامل صندوق‌های سهام، صندوق‌های مرتبط با شبکه تأمین مالی خرد و صندوق‌هایی با تعهدات اجتماعی می‌شوند. به‌طور مشابه، وجوه وقفی می‌توانند برای سرمایه‌گذاری در نهادهای تأمین مالی اسلامی به‌کار روند. چنین وجوهی می‌توانند مشابه سرمایه‌گذاری‌های متقابل اسلامی در قالب مضاربه و وکالت باشند (محمد عبیدالله و طریق‌الله خان، ۲۰۰۸، ص ۳۸).

فرآیند مقابل تأسیس چنین صندوقی، انتشار اوراق بهادار است. مؤسسات تأمین مالی خردی که نقدینگی کمی دارند، می‌توانند از طریق اوراق بهادار اسلامی برای دسترسی به بازار سرمایه و افزایش سرمایه بکوشد. برای مثال، از لحاظ مفهومی ممکن است تأسیس یک «اِس. پی. وی» (ابزاری با کارویژه) به شکل مضاربه یا بر پایه وکالت باشد که پورتفولیوهای کوچک اجاره را از متصدیان تأمین مالی خرد می‌خرد و پورتفولیوی بزرگی را در مقابل اوراق منتشره در بازار سرمایه تشکیل می‌دهد. پیامدهای عملی این موضوع، با توجه با اینکه همچنان باید در این راستا تلاش شود، یک تلاش جدی است. بیشتر چالش‌ها در مقابل تأمین مالی خرد اسلامی از این حقیقت ناشی می‌شود که این نوع تأمین مالی تجربه نشده است. اخیراً در حوزه انتشار اوراق اعتبار خرد در حوزه تأمین مالی خرد متعارف، اقداماتی توسط «بی. آر. ای. سی» در بنگلادش انجام شده است (محمد عبیدالله و طریق‌الله خان، ۲۰۰۸، ص ۳۸-۳۹).

۳-۱. تعریف اوراق تأمین مالی خرد

اوراق تأمین مالی خرد، اوراقی هستند که دارندگان آنها یا مالکان مشاع دارایی‌ای هستند که بر اساس قرارداد مباحه حاصل شده است و دارایی خود را (به مجموعه‌ای از شرکت‌های تأمین مالی خرد (MSME)) به‌صورت نسبه فروخته‌اند و یا موجرانی هستند که به‌صورت مشاع دارایی خود را (به مجموعه‌ای از شرکت‌های تأمین مالی خرد (MSME)) اجاره و یا اجاره به شرط تملیک داده‌اند.

۳-۲. ارکان اوراق تأمین مالی خرد

بانی: هر شخص حقوقی مانند دولت و مؤسسه وابسته به دولت، شهرداری یا بنگاه خصوصی است که انتشار اوراق با هدف تأمین مالی وی صورت می‌گیرد.

ناشر (واسط): هر شخص حقوقی است که اوراق بهادار را منتشر می‌کند و واسط یک مؤسسه مالی است که توسط بانی برای انجام یک پروژه خاص انتخاب یا تأسیس می‌شود.

سرمایه‌گذاران (دارندگان اوراق): اشخاص حقیقی یا حقوقی هستند که با خرید اوراق بهادار، بانی را تأمین مالی می‌کنند.

امین: شخص حقوقی مورد تأیید سازمان بورس اوراق بهادار است که بر کل روند انتشار اوراق بهادار نظارت دارد و تمامی نقل و انتقالات مالی با اجازه وی صورت می‌گیرد.

شرکت تأمین سرمایه: شرکتی است که به عنوان واسطه بین ناشر و سرمایه گذاران فعالیت می کند.

مؤسسہ رتبہ بندی: شرکتی کہ با گرفتن مجوز از سازمان بورس به تعیین رتبہ اعتباری اوراق اقدام می کند.

مال‌کان: مجموعه‌ای از شرکت‌های تأمین مالی خرد (MSME) هستند که در مدل اوراق تأمین مالی خرد مبتنی بر مرابحه به‌جای خریداری کالاها یا بدهی و مصرفی خود از بانک و مؤسسات بانکی در قالب تأمین مالی خرد و مبتنی بر عقد مرابحه، اقدام به خریداری این کالاها از بازار سرمایه در قالب نوع سوم اوراق مرابحه می‌نمایند.

مستأجران: مجموعه‌ای از شرکت‌های تأمین مالی خرد (MSME) هستند که در مدل اوراق تأمین مالی خرد مبتنی بر اجاره به‌جای اجاره کالاها یا بادوام و مصرفی خود از بانک و مؤسسات بانکی در قالب تأمین مالی خرد و مبتنی بر عقد اجاره، اقدام به اجاره این کالاها از بازار سرمایه در قالب نوع چهارم اوراق اجاره می‌نمایند.

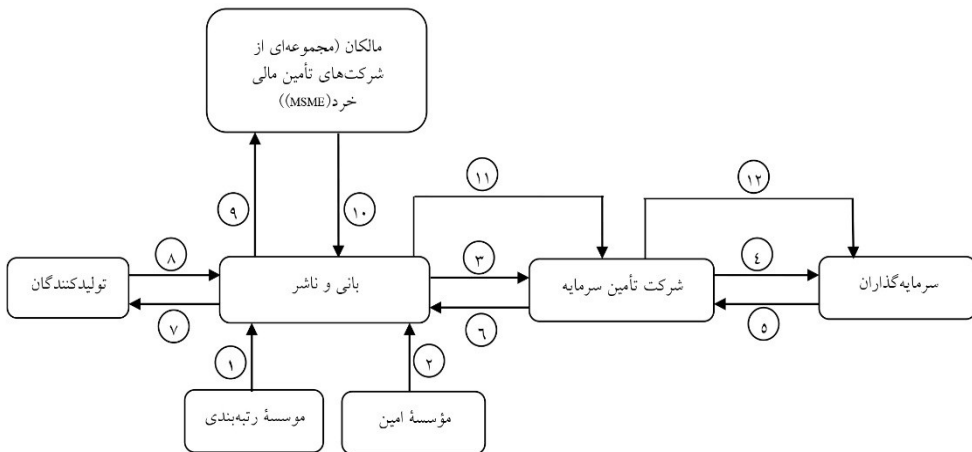
۳-۳. مدل عملیاتی اوراق تأمین مالی خرد

اوراق تأمین مالی خرد دربرگیرنده دو مدل اصلی است:

۱. مدل عملیاتی اوراق تأمین مالی خرد مبتنی بر مباحثه نوع سوم؛

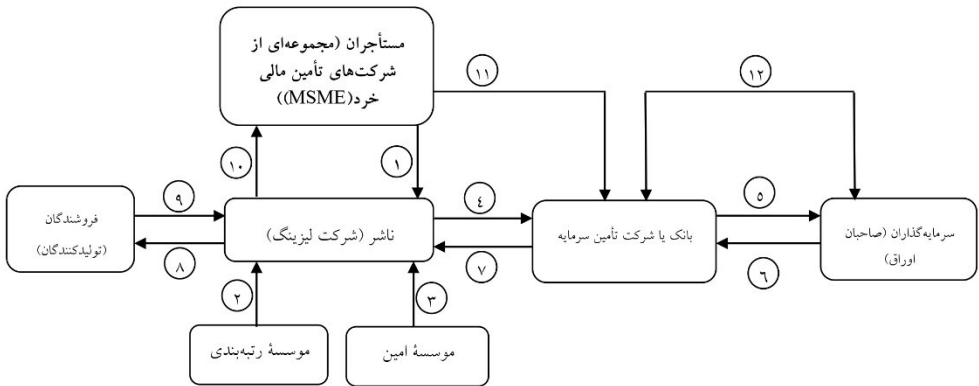
۲. مدل عملیاتی اوراق تأمین مالی خرد مبتنی بر اجاره نوع چهارم، که در ادامه به صورت مبسوط تشریح می شود.

نمودار ۱-۳: مدل عملیاتی اوراق تأمین مالی خرد مبتنی بر مباحثه نوع سوم

منبع: (یافته‌های تحقیق)

نمودار ۳-۲: مدل عملیاتی اوراق تأمین مالی خرد مبتنی بر اجاره نوع چهارم

منبع: (یافته‌های تحقیق)

۳-۴. بررسی فقهی اوراق تأمین مالی خرد

۳-۴-۱. اوراق تأمین مالی خرد مبتنی بر مباحه

روابط حقوقی اوراق تأمین مالی خرد مبتنی بر مباحه نوع سوم به شرح ذیل است:

۱. واسط (شرکت تجاری) که نقش بانی و ناشر را دارد، با انتخاب مؤسسه رتبه‌بندی مورد تأیید سازمان بورس و اوراق بهادار، امیدنامه خود را برای اعلام رتبه اعتباری تقدیم می‌کند و مؤسسه رتبه‌بندی، اعتبار بانی و واسط (شرکت تجاری) را اعلام می‌کند؛
۲. واسط با انتخاب مؤسسه امان مورد تأیید سازمان بورس و اوراق بهادار، نظارت طرح را از او می‌خواهد و مؤسسه امان با نظارت از ابتدا تا انتهای طرح موافقت می‌کند؛
- ۳ و ۴. واسط (شرکت تجاری) اوراق بهادار مباحه را به صورت متحدالشکل منتشر کرده و از طریق شرکت تأمین سرمایه به مردم واگذار می‌کند؛
- ۵ و ۶ شرکت تأمین سرمایه وجوه مردم را جمع‌آوری و در اختیار واسط (شرکت تجاری) قرار می‌دهد؛
- ۷، ۸ و ۹. واسط (شرکت تجاری) با استفاده از وجوه مردم و به وکالت از طرف آنان، به صورت پیوسته کالای مورد تقاضای مصرف‌کنندگان (مجموعه‌ای از شرکت‌های تأمین مالی خرد (MSME)) را خریداری کرده و با حساب سود به صورت نسبه به آنان می‌فروشد؛
- ۱۰، ۱۱ و ۱۲. واسط (شرکت تجاری) در سررسیدهای مقرر قیمت کالاها را تحویل گرفته، و پس از کسر حق‌الوکاله، سود حاصل را از طریق شرکت تأمین سرمایه به مردم واگذار می‌کند و با اصل سرمایه به فعالیت تجاری می‌پردازد.

متقاضیان اوراق تأمین مالی خرد، وجوه خود را به عنوان وکالت در اختیار مؤسسه مالی می گذارند و به او اجازه می دهند وجوه آنان را به صورت مشاع در خریدوفروش مرابحه ای به کار گیرد. مؤسسه به عنوان وکیل با منابع آنان، کالاهای مورد نیاز (مجموعه ای از شرکت های تأمین مالی خرد (MSME)) را به صورت نقد خریده و به صورت نسبه می فروشد و در سررسیدهای مقرر به عنوان وکیل، مطالبات صاحبان اوراق را وصول می کند و در پایان هر سال مالی سود حاصله را پس از کسر حق الوکاله بین صاحبان اوراق تقسیم می کند. هریک از صاحبان اوراق می توانند سهم خودشان از دارایی شرکت را هر زمان که بخواهند به صورت نقد یا نسبه به دیگری بفروشند.

بنابراین معاملات این نوع از اوراق تأمین مالی خرد ترکیبی است از قراردادهای وکالت، خرید وکالتی، فروش وکالتی و فروش دارایی در بازار ثانوی و همه این قراردادها به اتفاق فقه شیعه و اهل سنت صحیح است (موسویان، ۱۳۹۱، ص ۲۳۵).

۳-۴-۲. اوراق تأمین مالی خرد مبتنی بر اجاره

روابط حقوقی اوراق تأمین مالی خرد مبتنی بر اجاره نوع چهارم به شرح ذیل است:

این اوراق، ترکیبی از قراردادهای وکالت، خرید نقد، اجاره عادی یا اجاره به شرط تملیک است؛ به این صورت که ناشر (شرکت لیزینگ)، با انتشار اوراق تأمین مالی خرد مبتنی بر اجاره، وجوه سرمایه گذاران را جمع آوری، سپس به وکالت از طرف آنان دارایی های مورد نیاز (مجموعه ای از شرکت های تأمین مالی خرد (MSME)) را به صورت پیوسته از تولیدکنندگان (فروشندهگان) به صورت نقد خریداری کرده با احتساب قیمت تمام شده و سود صاحبان اوراق (به مجموعه ای از شرکت های تأمین مالی خرد (MSME)) اجاره می دهد. دارندگان سهام می توانند اقدام به فروش سهم مشاع از دارایی اجاره داده شده در بازار ثانویه نمایند.

از لحاظ فقهی قراردادهای وکالت، خرید نقد، اجاره عادی، اجاره به شرط تملیک و خرید سهم مشاع از دارایی اجاره داده شده، هیچ مشکلی ندارد.

۳-۵. بررسی اقتصادی اوراق تأمین مالی خرد

تا کنون کسب و کارهای خرد که شامل MSME می شدند برای دریافت وام های تأمین مالی خرد به بانک ها، مؤسسات تأمین مالی خرد، اتحادیه های اعتباری و... مراجعه می نمودند. همان طور که در بحث تجارب تأمین مالی خرد عنوان شد، بخش عمده ای از تخصیص تأمین مالی خرد اسلامی به کارآفرینان خرد و همچنین کسب و کارهای خرد در قالب عقد مرابحه و عقد اجاره / اجاره به شرط تملیک بوده است.

روشن است که بازار سرمایه نمی تواند برای یک شرکت خرد اقدام به انتشار اوراق نماید، اما در صورتی که نیازهای مجموعه ای از این شرکت ها و کسب و کارهای خرد جمع شود، امکان طراحی اوراق برای مجموعه ای از این نیازهای شرکت های خرد وجود خواهد داشت.

در صورت استفاده از اوراق تأمین مالی خرد جهت تأمین مالی مجموعه‌ای از کسب‌وکارهای خرد:

۱. امکان تأمین مالی از بازار سرمایه فراهم خواهد شد که در راستای حرکت از نظام بانک پایه به سمت نظام بازار پایه را فراهم خواهد کرد؛
۲. امکان فروش اوراق تأمین مالی خرد در بازار ثانویه وجود خواهد داشت؛
۳. یکی از چالش‌های عمده تسهیلات خرد که عدم رغبت بانک‌ها به اعطای تسهیلات خرد می‌باشد، برطرف خواهد شد؛
۴. یکی دیگر از چالش‌های تأمین مالی خرد که هزینه‌های نظارت بالا می‌باشد با این مدل‌ها برطرف خواهد شد؛
۵. در مدل دوم اوراق تأمین مالی خرد که مبتنی بر اجاره است به دلیل ماهیت اجاره به شرط تملیک بودن عین مستاجر، چالش نبود وثیقه مناسب برای اعتبارات خرد نیز حل خواهد شد؛
۶. به دلیل سازوکار نظارتی بورس و... مسئله انتخاب معکوس و انحراف اعتبارات نیز که از چالش‌های عمده اعتبارات خرد می‌باشد در این اوراق جایی نخواهد داشت.

نتیجه‌گیری

در این مقاله به دنبال بررسی تجارب استفاده از عقود اسلامی در تأمین مالی خرد و امکان‌سنجی طراحی اوراق تأمین مالی خرد بودیم. بررسی جهانی کسب‌وکارهای خرد نیز نشان داد که عمده نیازهای ایشان در قالب عقود مرابحه و اجاره توسط بانک‌ها و... تأمین می‌شود. از طرفی می‌دانیم بازار سرمایه نمی‌تواند برای یک شرکت خرد اقدام به انتشار اوراق نماید، اما در صورتی که نیازهای مجموعه‌ای از این شرکت‌ها و کسب‌وکارهای خرد تجمیع شود، امکان طراحی اوراق برای مجموعه‌ای از این نیازهای شرکت‌های خرد وجود خواهد داشت. در واقع، نوآوری این تحقیق نیز همین نکته است. از این رو این تحقیق اقدام به طراحی اوراق تأمین مالی خرد در قالب دو مدل عملیاتی نمود: اوراق تأمین مالی خرد مبتنی بر مرابحه نوع سوم و اوراق تأمین مالی خرد مبتنی بر اجاره نوع چهارم. با این دو مدل امکان بهره‌گیری کارآفرینان خرد و کسب‌وکارهای خرد (MSME) از ظرفیت بازار سرمایه فراهم می‌شود.

منابع

- پژوهشکده پولی و بانکی (۱۳۸۵). صکوک. تهران: پژوهشکده پولی و بانکی.
- شهیدی نسب، مصطفی (۱۳۹۳). آسیب شناسی تأمین مالی خرد در بانکهای ایران: درس‌هایی برای طراحی نظام تأمین مالی خرد اسلامی. *جستارهای اقتصادی*، ۱۱ (۲۱)، ۹۷-۱۲۴.
- عیسوی، محمود و محمودی، اعظم (۱۳۹۴). اوراق استصناع و تأمین مالی خرد در مناطق محروم. *معرفت اقتصاد / اسلامی*، ۶ (۲)، ۸۹-۱۱۰.
- فروغ‌نژاد، ح. و خوشنود، م. (۱۳۹۶). اوراق قرض الحسنه و تأمین مالی کسب و کارهای اجتماعی. *تحقیقات مالی / اسلامی*، ۶ (۲)، ۳۵-۶۶.
- موسویان، سیدعباس (۱۳۹۱). *انبارهای مالی اسلامی (صکوک)*. تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- Ahmad, A. U. F. & Ahmad, A. R. (2008). Islamic microfinance: A case study of Australia. *Journal of Islamic Economics, Banking and Finance*, 4(2), 59-80.
- Annual report of Family bank of sudan(2008-2010), Report of the Board of Directors and Financial Statements, and the Auditor General's Report and Sharia Supervisory Board, p: 7-8, Retrieved from: [www.familybank. Sd](http://www.familybank.sd).
- Annual report of HHRD (n. d). Retrieved from: [http://www.hhrd.org/AnnualReport/HHRDAnnualreportApril14\(SS%5D.pdf](http://www.hhrd.org/AnnualReport/HHRDAnnualreportApril14(SS%5D.pdf).
- Annual report of NRSP. (2-16), (2017), (2018) and (2019). Retrieved from: <https://www.nrspbank.com/resources/annual-reports>
- Asasah Newsletter (2013), July – December 2013, Volumn – 1, Retrieved from: <http://www.asasah.org/images/stories/Newsletters/Asasah-nama-2013.pdf>.
- Bank of Indonesia, Department of Banking Research and Regulation (DPNP). (2012). BSR, Banking Supervision Report 2012. Retrieved from: http://www.bi.go.id/en/publikasi/perbankan-dan-stabilitas/laporan-pengawasan/Pages/2012_bsr.aspx.
- Bank of Indonesia, Department of Banking Research and Regulation (DPNP). (2011). BSR, Banking Supervision Report 2011. Retrieved from: http://www.bi.go.id/en/publikasi/perbankan-dan-stabilitas/laporan-pengawasan/Pages/BankingSupervisionReport_2011.aspx.
- Farz foundation Annual report (2010), Retrieved from: http://mixmarket.org/sites/default/files/First_Report_20102.pdf.
- Farz foundation Annual report (2011), Retrieved from: <http://www.microfinancegateway.org/sites/default/files/mfg-en-case-study-farz-foundations-murabaha-pilot-report-sep-2011.pdf>.
- <http://www.mixmarket.org/mfi/mutahid>.
- Ledgerwood, J., Earne, J. & Nelson, C. (Eds.). (2013). *The new microfinance handbook: A financial market system perspective*. World Bank Publications.
- Macmillan Publishers Ltd. (2018). *The New Palgrave Dictionary of Economics*. third Edition.
- Musari, K. (2015, March). Sukuk for microfinance through linkage program: Case study in Indonesia. In *The 10th International Conference Islamic Economic And Finance (ICIEF) Institutional Aspects of Economic, Monetary and Financial Reform* (p. 1-12).
- Seibel, H. D. (2005). Islamic Microfinance in Indonesia. Sector Project Financial Systems Development.
- Shah, F. A. (2012). Revitalizing the World Economy through Islamic Micro Finance; FARZ METHODOLOGY: PRACTICE AND PROVEN RESULTS, PAPER PRESENTED ON THE SUMMIT, Scalable Business Models for Islamic Microfinance Summit, Jan. 30-Feb. 1, Istunbul.
- Yemen Microfinance network report. (2015). Microfinance in Yemen, Hopes vs. Reality, “A first insight into the impact of war on the industry”, Available at: <http://yemennetwork.org/en/mf-publications>.
- Zubeir Mughal, M. (2011) Islamic microfinanc e, International Seminar on Financial Inclusion for Central Asia, the Caucasus, and South Asia, 12-14 July 2011, Urumqi, PR China.

Zuhria, A. (2012), Baitul Mal Wa Tamwil Development in Indonesia, 30 March 2012, Semester, January – May 2012, Retrieved from www.academia.edu/4004609/Baitul_Mal_Wa_Tamwil_Development_in_Indonesia?auto=download.
<https://www.worldbank.org/en/results/2013/04/05/msme-finance-expanding-opportunities-and-creating-jobs>.
<http://www.islamibankbd.Com>.
<http://www.microtiib.com/en/products/productive>.
<http://www.nrsp.org.pk/about.Html>.
<https://www.nrspbank.com/resources/annual-reports>.
<https://www.worldbank.org/en/results/2013/04/05/msme-finance-expanding-opportunities-and-creating-jobs>.
<https://www.southsouth-galaxy.org/solution/family-bank-in-sudan>.
<http://www.nrsp.org.pk/about.Html>.
<http://www.nrsp.org.pk/microfinance.Html>.
<https://www.nrspbank.com/resources/annual-reports>.
<https://www.nrspbank.com/products/islamic-banking>.
<http://www.mixmarket.org/mfi/mutahid>.
<https://www.themix.org/mixmarket/profiles/mutahid>.
<https://databank.worldbank.org/source/mix-market>.
<http://www.mutahid.org.af/murabaha.Html>.
<http://www.asasah.org/about>.
<http://www.asasah.Org>.
<http://www.hhrd.org/programs>.
http://www.hhrd.org/hhrd_ifmf.
<http://www.finca.org/who-we-are/mission-vision>.
<http://www.finca.org/where-we-work/mesa/Afghanistan>.
<http://www.kintera.org/site/c.6fIGIXMFJnJ0H/b.6088547/k.87E1/Afghanistan.htm#VPhouy581mx>.
<http://www.finca.af/loans>.
<http://www.iifcgroup.com/index.php/fa/about-us/iifc-group>.
<http://www.mixmarket.org/mfi/iifc-group>.
<https://databank.worldbank.org/source/mix-market>.
http://islamicfinance.woccu.org/afghanistan/rufcod_islamicfinance.
http://islamicfinance.woccu.org/afghanistan/rufcod_ag_sme_finance.
<http://bmtsanama.Com>.
http://www.icfal.com.au/about_us.Html.